

Tények és memoárok

A huszadik század politikai perei

Búcsúzó századunk magyar történelmében – a két világháborút nem számítva – kétségkívül a politikai perek okozták a legtöbb fájdalmat az itteni állampolgárok számára. Ezek a perek, törvénytelenségek főként az ötvenes-hatvanas évekre sűrűsödtek, azonban, miután már rögtön negyvenötben elkezdődtek, és – ha enyhültebb formában is – a hetvenes-nyolcvanas évekig kihúzódtak, mondhatni, a szovjet megszállás szinte egész időszakát áthatották.

A korszak legsötétebb fejezetei az egykori meghurcoltak visszaemlékezéseinek jóvoltából a későbbi nemzedékek számára is megismerhetőek lesznek. E memoárok – tükrözve írójuk politikai meggyőződését, intelligenciáját, íráskészségét stb. – noha színvonalukban nagyban különböznek egymástól, óriási, mindmáig kiaknázatlan szellemi kincset képeznek.

A Rákosi–Gerő korszak törvénytelenégeit megelevenítő visszaemlékezések legjobb, immár „klasszikus”-nak számító művei különböző módon dolgozzák fel szerzőik élményeit. *Szász Béla Minden kényszer nélkül* című könyve lebilincselő emlékirat, amely elemzéseiben a kommunista hatalom velejéig hatol. *Erdey Sándor A recski tábor rabjai* című munkája – amely már hat kiadást ért meg – felér egy regény izgalmasságával, ugyanakkor adatokban bővelkedik. *Ispánki Bélának a Mindszenty perről szóló – Az évszázad pere* című – kitűnő könyve napló formájában megírt regényes elbeszélés. *Dénes Béla Átvilág Magyarország* című műve

tömör „visszafogottságával” tűnik ki. *Fehérváry István Börtönvilág Magyarország*-ja egyszerre szenvedélyes vádirat és lexikonszerű adattár.

A hazánkban lezajlott politikai perekkel, törvénytelenségekkel kapcsolatos tudományos – a szubjektivitás elvben mellőző – megközelítések (könyvek, tanulmányok) száma szintén könyvtárnyi. Ezek közül az egyik legújabb kiadvány *Zinner Tibor XX. századi politikai perek. A magyarországi eljárások vázlata 1944/1945 – 1992* című, a Rejtjel Kiadónál 1999-ben megjelent jegyzete.

A szerző a politikai perek feldolgozását a szovjet megszállással kezdi. Ez azért tűnik helyénvalónak, mert – noha Magyarország fegyverletételének elveit az angolszászok és a szovjetek együttesen határozták meg – a valódi hatalom már kezdettől az oroszok kezében volt. A hatalom kettőségét mégis az adta, hogy amíg a koalíciós kormányzati adminisztráció a polgári újjászervezés és az ország fegyverszüneti állapothoz való illesztésének ügyét vitte, addig a po-

litikai rendészeti (megtorló és megfélemlítő funkciókat érvényesítő) ún. kemény mag kommunista kézben összpontosult. Az ország kiszolgáltatottságát fokozta, hogy a második világháború európai küzdelmeinek lezárultáig Magyarország hadtápterületként szolgált, ami az erőforrások, anyagok, lakossági készletek, sőt a lakosság igénybevételével (beleértve az országon kívülre történt elhurcolások tömegét) járt.

A könyv második fejezete a politikai rendőrség kialakulását ismerteti. A már említett „kemény” hatalmi „mag” erejének megnövelése már 1945 elején kezdetét vette a Vörös Hadsereggel együtt „érkező” szovjet államvédelmiek közreműködésével. Mégis a politikai rendőrség ÁVH-s „fénykorát” a szervezet folyamatos változása, átalakítása előzte meg.

A politikai rendőrség kiépülésének első állomása az ún. politikai rendészeti osztályok (a PRO-k) kiépülése volt. A politikai rendőrség megszervezésével 1945. január 17-én Péter Gábor bízták meg. A „80 főnyi, válogatott, teljesen új testület”, amely egy hónap múlva a Tömpe András vezette „Belügyi Részleg” Debrecenből érkező kb. 100 főnyi legénységét is magába olvasztotta, a kezdeti napokban a VI. Eötvös utca 7. sz. alatt rendezkedett be, de hamarosan a VI. Andrassy út 60. sz. alá tette át székhelyét.

1945 tavaszára kiépült a budapesti szervezet, ami a teljes politikai, gazdasági és intézményi rendszert átfogta, behálózta. A szervezet – deklaráltan – főként a feljelentések, besúgások alapján, és kisebb részben a saját kezdemé-

nyezés (nyomozás) útján dolgozott. Fontos, a politikai rendőrség munkáját befolyásoló esemény volt, hogy 1945. május 10-én feloszlatták a csendőrséget, s felszámolták a korábbi belügyi szervezetet. 1945 októberére a lefogott, politikai és háborús bűntettek elkövetésével gyanúsítottak száma megközelítette a 30 ezer főt.

A politikai rendőrség kiépülésének második lépcsőfokát az államvédelmi osztályok (az ÁVO-k) megalakítása jelentette. 1946 végén, Rajk László belügyminisztersége idején alakult ki az a sztálini mintájú politikai rendészeti belső struktúra – Kovács János alezredes, szovjet belügyes (államvédelmis) tevékeny közreműködésével – , ami új szervezeti kereteket hozott létre. Ahogy koncentráldott a tényleges politikai hatalom a kommunista párt kezében, úgy változott az államvédelmi szervek funkciója, feladatköre, és úgy vált egyre inkább a zsarnokság eszközévé. A kialakult nemzetközi helyzet miatt – gondoljunk a Szovjetunió és volt szövetségesei elhidegülésére – a politikai rendőrség tevékenységében egyre bővült az ellenség táborra, s szaporodott az üldözendő személyek köre.

A politikai rendőrség szervezeti változásának következő állomása az „új” politikai rendőrség, a BM Államvédelmi Hatóság (a BM ÁVH) felállítása volt 1948-ban, nem sokkal azt követően, hogy az MDP a szociáldemokratákat fúzióra kényszerítette. Az új középfokú hatósági szervezet létrehozása az új belügyminiszter, Kádár János nevéhez fűződött. A koalíciós időszak legutolsó kiemelkedő jelentőségű ügye Mind-

szenty József hercegprímás és társai pere volt. Ezzel teljességgel befejeződött a civil társadalom szervezeteinek felszámolása. A koalíciós időszakban hivatalból ellenőrizhető száma meghaladta a félmillió főt. Közülük – a német kitelepítetteket nem számítva – 43 ezer főt börtönbe vetettek, míg több mint 200 ezer embert egyéb módon zaklattak, s több tízezer volt azoknak a száma, akikről, mint „potenciális ellenség”-ről anyagot gyűjtöttek.

1949. december 24-én döntött a Magyar Dolgozók Pártja Államvédelmi Bizottsága a BM ÁHV továbbfejlesztéséről, az önálló szerv neve Államvédelmi Hatóság lett (ÁVH). A belső államvédelem maximális központosítása és hatáskörének gyakorlatilag korlátlan kiterjesztése ezzel nyert befejezést.

1953 nyarán a magyar kormány elfogadta az Államvédelmi Hatóság és a Belügyminisztérium összevonását, ez azonban nemhogy az ÁVH háttérbe szorulásával, hanem szerepének további növekedésével járt. 1955-re az ÁVH-t „elnyelte” a Belügyminisztérium, ám ennek – elődeihez hasonlóan hírhedt – Vizsgálati Osztálya ugyanolyan eszköztárral folytatta működését, mint a korábban önálló államvédelmi szervezet. Az ÁVH-t, amely 1953-tól hivatalosan nem is létezett, végérvényesen az 1956-os forradalom szüntette meg.

Zinner Tibor a politikai rendőrség kapcsán kitér még a HM Katonapolitikai Osztálya (a Kat.pol.) és jogutódai, illetve a gazdasági rendőrség (a GRO) szerepére is. Az előbbi szervezet még 1945-ben alakult, később többször átszervezték, azonban az államvédelmi-séssel folytatott „csatározásokban”

alulmaradt. Elhárító szolgálatát az Államvédelmi Hatóságba integrálták 1950 februárjában.

A könyv *A büntetőjog és hatalom* című fejezete a politikai ítélkezés általános jellemzőit vázolja fel. A tételes jog rendszerében a második világháború után két tendencia érvényesült. A hagyományos formalizált jog (törvények, rendeletek), illetve a politikai ítélkezés új körülményeinek alkalmazása. Ez a kettősség követhető nyomon a joggyakorlat személyi, szervezeti és intézményi feltételeiben is. A büntető bíráskodás során azonban az ún. Vinszskij-formula – „Minden bírósági ügy az osztályharc egyik epizódja” – érvényesült.

A szerző ezután a népbíráskodás jogszabályi háttérét és gyakorlatát ismerteti. A népbíráskodásról először az 1945: VII. tc. rendelkezett. Az e törvény alapján létrehozott népbíróságok működése három nagy szakaszra bontható. Az első az 1945–1948 tavasza közötti időszak, ekkor végezték el a munka dandárját, 1949 tavaszáig tart a következő periódus, végül 1950 tavaszára a már centralizált népbírósági rendszer utolsó tanácsai is befejezték munkájukat. A népbíróság elé megközelítőleg 60000 főt állítottak, elmarasztaló ítéletet kapott 27000 fő, azaz a népügyészségek elé állítottak közel harmadát ítélték el. A kivégzettek száma 227 fő volt.

A politikai típusú büntetőjog kiszélesítését szolgálta a 1946: VII. tc., amely alapján a népbíráskodás újabb vonulata bontakozott ki, s a törvény későbbi módosításai következtében állampolgárok újabb tízezrei váltak a törvénytelen-ségek áldozataivá. A népbíráskodás mun-

kájához hasonlított – az 1947: XXIII. tc.-kel felállított és 1953-ig működött – újabb különbíróóság, az ún. uzsorabíróóság, közismertebb nevén a munkásbíróóság tevékenysége.

A sztálini rendszer „joggyakorlatát” külön elemzés alá vonja Zinner Tibor. A „fő csapás iránya” kezdetben a volt uralkodó osztályok és szövetségeseik, majd a parlamenti pártok likvidálása volt, a hatalmi berendezkedés valójában azonban majdnem minden társadalmi réteg ellen folytatott hadjáratot. Az 1948-as fordulatot követően az ún. népi demokráciában új ellenségképet alakítottak ki, amelybe már kommunisták is beletartoztak, elsősorban a nyugatról hazaérkezettek. (Rajk László pere is ebbe a vonulatba tartozott.) Össztársadalmi méretekben a személyi szabadságjogok jelentős csorbulást szenvedtek, a jog a hatalom eszközévé vált, s valódi rendőrállam jött létre.

A „büntetőjog-alkotás” területén is az új helyzetnek megfelelően zajlott le a bírói szervezet és a büntetőeljárás átalakítása. A hagyományos jogelvekkel radikálisan szakító sztálini modellt a jogalkotás során a büntetőjogban az ülnökbíráskodás és a háromfokozatú bírósági rendszer felhasználásával a Rákosi–Gerő-féle diktatórikus berendezkedés egyik leglényegesebb alrendszerevé fejlesztették.

Önálló fejezetben foglalja össze a szerző az „igazságszolgáltatási” terror adatait. Hosszan idézhető számsorok helyett álljon itt Zinner Tibor sommás megállapítása: „Az erőszakszervekre, mindenekelőtt az Államvédelmi Hatóságra és az igazságügyiekre alapozott rendszer minden második, harmadik

családot meghurcolta s egy szűk körön kívül jószerint mindenkit megalázott s (esetenként a szó fizikai értelmében is) megnyomorított”.

A következő anyagrészt az 1953-tól, Nagy Imre hatalomra jutásától kezdődő „új szakasz” ellentmondásaira mutat rá, majd a legjelentősebb 1956 előtti bűnpereket sorolja fel, megvilágítva azok politikai hátterét. A bűnperek között a kommunisták pere is szerepelnek, ami önmagában nem volna baj, ám Péter Gábornak „a meghurcoltak” közé sorolása a legtöbb olvasóban minimum furcsa érzést kelt.

A politikai perek újabb szakaszát jelentik az 1956 harcai utáni és 1963 tavasza közötti perek. A megtorlás során négy rendelet alapján szabtak ki elmarasztaló ítéleteket a bíróságok: a *statáriumról*, a *gyorsított eljárásról*, a *Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsáról* és a *megyei (fővárosi) népbíróóságokról* alkotott jogszabályok teremtették meg ennek a lehetőségét. A fejezet kiemeli az ítélezés irányítottságát, majd a megtorlás adatait közli. A maga összetettségében tudatosan végiggondolt ítélezési konstrukció során a politikai elítéltek – köztük az 1956 miatt kivégzett 229 személy és a megtorlás során szabadságvesztésre ítélték – száma 1963 végéig több mint 21 000 főt tett ki.

1963-at a szerző nem tekinti a konszolidáció kezdetének. Csupán 1964 januárja és 1966 decembere között 6077 főt ítélték el politikai jellegű perekben. „A Rákosi Mátyás (és Gerő Ernő), valamint Kádár János nevével fémjelzett politikai berendezés számára a XX. századi – magyar és külföldi, mindene-

kelőtt szovjetunióbeli – joggyakorlat széles tárházat biztosított a politikai ítékezéshez” – szól a könyv egyik vég-ső megállapítása.

A kötet a felhasznált (és a korszak megismeréséhez ajánlott) irodalom jegyzékével zárul. Sajnálatos, hogy ebben Zinner Tibor főként csak saját – egyébiránt imponálóan magas számú – publikációit sorolja fel, hiszen, mint tudjuk, az elmúlt tíz évben számos fontos mű jelent meg a témában.

Zinner Tibor, mint a téma kiváló ismerője, jól rajzolja meg a tárgyalt történelmi korszak hatalmi szerkezetét, a politikai perek hátterét. Könyve nem törekszik teljességre, de a lényegyet kiemeli. A szerző egyes megállapításai bizonyára vitathatóak. A politikai rendőrség, az igazságszolgáltatás mellett jó lett volna a büntetés-végrehajtás szerepét is feldolgozni e műben, bár ez a feladat nyilván meghaladta volna a jegyzet terjedelmi kereteit.

Deák Ferenc